КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЛОМАКОВИЧ Світлана Володимирівна

ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНІ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.02. - українська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук

Київ - 1993

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00483544 (S)

АВ 28.627

інського і загального
ого педагогічного інституту.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Кадомцева Л.О.,
доктор філологічних наук,
професор Дорошенко С.І.,
доктор філологічних наук,
професор Шульжук К.Ф.

811.161.1

Провідна установа – Харківський державний університет

Захист відбудеться "24" січня 1994 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.068.18.10 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Київському університеті імені Тараса Шевченка /252017, Київ-17, бульвар Т.Шевченка, 14/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розіслано "22" грудня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук Л.В.ГРИЦИК

НБ ім. В. Стефа
АН України

Сучасну синтаксичну науку відзначає формування нових підходів до аналізу речення. Виразно простежуються зміни в інтерпретації його граматичної природи. Нерозчленованість традиційного уявлення про синтаксичну будову речення, пошук єдиного принципу організації, який пояснював би сутність речення як одиниці вищого мовного рівня, поступається місцем поглядові на нього як на багатоаспектну одиницю, структура і семантика якої є відносно самостійними рівнями. Помітною є активізація семантичних досліджень, спрямованих на виявлення чинників творення в реченнєвій структурі змісту певного типу, зацікавленість дослідників питаннями співвіднесеності структурного та семантичного аспектів, взаємозв"язку між формальними та власне семантичними ознаками. Структурно-семантичному аналізу, який відповідає сучасним уявленням про природу речення, підлягають переважно прості, монопредикативні, синтаксичні конструкції. Складні речення, конструкції поліпредикативні, залишаються поза увагою синтаксистів; дослідження, орієнтовані на їх аналіз із позицій структурно-семантичної теорії, відсутні.

Об"єктом дослідження в дисертації обрані складнопідрядні речення сучасної української мови, які дістали назву займенниково-співвідносних. Головна частина цих речень містить співвідносне слово, що разом із сполучниками та сполучними словами виступає як засіб зв"язку між предикативними частинами. Наприклад: Той, хто пізнав в мистецтві лиш азн, був Мікеланджело Буонарроті /Л.Костенко/; І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити в мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці і поезію людських взаємин? /О.Гончар/; Пташки співали і свистали усюди до гаю так голосно та гарно, що все кругом неначе посміхалось /П.Куліш/.

Як специфічна синтаксична конструкція займенниково-співвідносні речення почали усвідомлюватися в українистиці в 50-60 роках нашого століття, але ще й сьогодні синтаксисти тлумачать їх по-різному. Це пояснюється складністю самого об"єкта, зокрема наявністю в синтаксичному механізмі співвідносних слів, які не належать до визнаних традицією засобів зв"язку. Те, що їх синтактична роль була визнана не одразу, стало суттєвою перешкодою для вивчення займенниково-співвідносних речень як конструкцій, які мають специфічні ознаки.

Актуальність дослідження займенниково-співвідносних речень сучасної української мови визначається відсутністю усталеного загальновизнаного погляду на граматичну природу цих конструкцій та їх системні відношення з іншими конструкціями складнопідрядного речення. Робота виконана в дусі системних досліджень, необхідних для подолання деякої непослідовності та окремих суперечностей, властивих існуючим класифікаційним описам цієї синтаксичної одиниці.

Звернення до аналізу займенниково-співвідносних речень зумовлене тим, що, незважаючи на розбіжності в інтерпретації цих конструкцій в описах системи складнопідрядного речення сучасної української мови, вони ніколи не становили об"єкта безпосереднього синтаксичного аналізу.

Мета роботи - описати ознаки, що формують займенниково-співвідносні речення сучасної української мови як структурно-семантичний тип складнопідрядного речення. Відповідно до цієї мети в роботі визначені такі завдання:

I/ виявити типові риси формальної організації займенниково-співвідносних речень: визначити роль співвідносного слова в формуванні специфічного підрядного зв"язку; проаналізувати сполучу-

ваність співвідносних слів із засобами кореляційного зв"язку в підрядній частині і встановити різновиди займенниково-співвідносного синтаксичного механізму; охарактеризувати займенниково-співвідносні конструкції з точки зору гнучкості/негнучкості їх структури; показати вплив формальних ознак на характер лексико-семантичної організації предикативних частин і, відповідно, на семантику всього висловлювання; описати окремі структурно-семантичні різновиди цих речень;

2/ проаналізувати займенниково-співвідносні речення в семантичному аспекті: виявити їх особливості як поліпропозитивних одиниць; визначити тип семантичної структури, що формується в їх межах, а також семантичну специфіку кожного із структурно-семантичних різновидів; вивчити роль чинників різної природи - як формальних, так і власне семантичних, зокрема лексико-семантичної організації предикативних частин, - у творенні змісту певного типу;

3/ визначити специфіку складної номінативної одиниці, що формується в межах займенниково-співвідносних речень, відзначити особливості її функціонування;

4/ проаналізувати в структурно-семантичному аспекті займенниково-співвідносні речення, що формують нетиповий для їх структури зміст; виявити роль чинників різної природи у творенні семантики, асиметричної складній формі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в аналізі складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу реалізовано структурно-семантичний підхід із характерним для нього поглядом на речення як на багатоаспектну одиницю, форма та семантика якої є відносно самостійними рівнями організації.

Новим для дослідження складного речення української мови є послідовне розмежування зазначених рівнів аналізу, що позначилося

на використанні понять і термінів, специфічних для кожного з них. Завдяки диференціації ознак, що характеризують різні рівні займенниково-співвідносних речень, було визначено поняття структурно-семантичного типу складнопідрядного речення як класу, що виділяється на основі формальних ознак, які визначають особливості структури та характер загальної семантики висловлювання.

Вперше займенниково-співвідносні речення сучасної української мови описані як специфічні конструкції в системі складнопідрядного речення. Застосування для аналізу формальної організації складного речення поняття структурної схеми дозволило виявити диференційні ознаки займенниково-співвідносного формального механізму, визначити його роль у творенні типізованого змісту /схемної семантики/, встановити зв"язок між формальними ознаками та характером лексико-семантичного наповнення предикативних частин, виявити власне семантичні ознаки і показати їх роль у формуванні семантичних різновидів займенниково-співвідносних конструкцій.

Аналіз займенниково-співвідносних речень здійснено в роботі з використанням поняття асиметрії лінгвістичного знака, яке традиційно застосовується для дослідження одиниць лексики; висунуто нове тлумачення цього поняття стосовно складного речення як синтаксичної одиниці: асиметричними визнано конструкції, зміст яких не відповідає їх складній, поліпредикативній формі.

Теоретичне і практичне значення роботи визначається тим, що, виконана в дусі структурно-семантичних досліджень, вона збагачує вчення про складнопідрядне речення української мови новими підходами, які відповідають сучасним уявленням про природу цієї синтаксичної одиниці. Результати аналізу займенниково-співвідносних речень можуть мати застосування в дальших дослідженнях при розв"язанні теоретичних питань синтаксису складного речення, таких як

характер синтаксичного підрядного зв"язку між предикативними одиницями і його засоби; роль чинників різної природи в організації структури і семантики поліпредикативних одиниць; асиметрія форми та змісту в стосунку до комунікативних одиниць синтаксису. Вони дають підстави для уточнення місця займенниково-співвідносних конструкцій у системі складнопідрядних речень сучасної української мови і можуть сприяти розробці несуперечливої класифікації цієї синтаксичної одиниці.

Спостереження і узагальнення, зроблені в процесі дослідження, відкривають можливість більш глибокого осягнення такого характерного для одиниць синтаксичного рівня явища, як взаємодія лексики і граматики.

Теоретичні положення і висновки дисертації можуть бути використані у вузівському курсі синтаксису сучасної української мови, при читанні спецкурсу з семантичного синтаксису, в навчальних посібниках з українського мовознавства.

Матеріалом дослідження послужила картотека займенниково-співвідносних речень сучасної української мови, укладена шляхом суцільної вибірки з творів сучасної художньої літератури, поезії, публіцистики та наукових праць.

Методи дослідження. Основним в роботі є описовий метод наукового дослідження з використанням компонентного аналізу, а також прийомів перефразування та моделювання.

Апробація роботи. Дисертація апробувалася на засіданнях кафедри української мови Тернопільського державного педагогічного інституту та кафедри російської мови Московського державного університету ім.М.В.Ломоносова. Теоретичні положення та результати дослідження були викладені у доповідях на Другому міжнародному конгресі україністів /Львів, 1993/, на науковій конференції викладачів філоло-

гічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка /Київ, 1993/, на конференціях із проблем семантичних досліджень /Харків, 1983, 1985, 1989, 1991; Івано-Франківськ, 1993/, на читаннях із проблем методології наукового пізнання /Тернопіль, 1990, 1991, 1992/, на конференціях із проблем словотвору і номінативної деривації /Гродно, 1982; Тернопіль, 1993/.

З теми дисертації опубліковано 22 праці загальним обсягом 26 друк.арк.

Структура і зміст дисертації. Структура роботи зумовлена метою дослідження і визначеними в ній завданнями. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури.

У в с т у п і обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються його об"єкт, мета і завдання, наукова новизна, теоретичне і практичне значення, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Формальна організація займенниково-співвідносних речень" розглядаються питання формування специфічної поліпредикативної структури на основі займенниково-співвідносного синтаксичного механізму, визначається сутність цих конструкцій як структурно-семантичного типу.

Для дослідження особливостей формальної організації займенниково-співвідносних конструкцій було обрано поняття структурної схеми складного речення як узагальненого зразка, що містить необхідні і достатні ознаки мінімальної поліпредикативної конструкції.

У синтаксичних працях структурно-семантичного напрямку займенниково-співвідносні речення розглядаються як нерозчленовані конструкції, підрядна частина яких пояснює одне зі слів у головній. Підрядний зв"язок між предикативними частинами нерозчлено-

ваних речень є передбаченим, він має прогнозуючий характер: опорні слова в головній частині диктують наявність підрядної частини, а також окремі риси її організації, зокрема уживання певного засобу зв"язку. Отже, сутність нерозчленованих конструкцій значною мірою визначається характером опорних слів у їх головній частині. При цьому власне опорні слова передбачають поширення підрядною частиною, тоді як вказівні займенники - співвіднесення з нею. Наявністю вказівних займенників у головній частині займенниково-співвідносних речень зумовлене їх окреме місце серед нерозчленованих конструкцій: вони протистоять реченням із власне опорними словами як специфічний тип.

Співвідносне слово є обов"язковим компонентом структури займенниково-співвідносних речень, функція якого - співвіднесення змісту підрядної частини зі змістом головної. Йдеться про ті речення, де співвідносному слову відведено справді конструктивну роль: його синтаксична позиція в головній частині є обов"язковою, пропуск вказівного займенника призводить або до утворення розмовних, більшою мірою експресивних, варіантів, або навіть до руйнування конструкції. Незаміщеність позиції співвідносного слова не є показником його необов"язковості. Змішування понять необов"язковість/незаміщеність унеможливлює послідовне розмежування займенниково-співвідносних речень та конструкцій із підрядними означальними і з"ясувальними, для яких наявність вказівних займенників у головній частині є явищем факультативним.

У ролі співвідносних слів в українській мові вживаються різні за значенням вказівні займенники, стосовно яких у роботі прийнятий погляд як на слова, що за властивим їм загальнокатегоріальним значенням і за своєю парадигматикою належать до різних частин мови, утворюючи всередині кожної з них групи займенникових слів: займен-

никових іменників, прикметників, числівників, прислівників. Водночас специфічність лексичного значення цих слів, які не називають реалій дійсності, а відсилають до ужитих у контексті назв або до самих реалій, репрезентованих у конситуації, дозволяє об"єднати їх у групу займенникових слів і називати займенниками.

За участю співвідносних слів предметної семантики утворюються такі речення, як Одне те, що ніколи таких метраншів не було, є доказом правоти даного припущення /М.Хвильовий/; Той, хто бачить це, може, не так мучитиме себе, гірко питаючись, хто я і навіщо, звідки й куди? /О.Гончар/. Співвідносні слова з обставинно-простовим значенням є обов"язковим компонентом речень типу А там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все залите було бенгальським вогнем /М.Коцюбинський/. Уживання співвідносних слів означальної, якісно-кількісної, семантики спостерігається в таких реченнях, як Дівка, що чекала біля других воріт, ... зчинила в клуні такий галас, що горобці як очманілі почали вилітати в дірку /В.Винниченко/; Край човна, у невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці /М.Коцюбинський/.

Співвідносним словам у головній частині відповідає певний набір засобів зв"язку в частині підрядній: сполучні слова /відносні займенники/, асемантичні сполучники та сполучники ірріального порівняння. Можливим для займенниково-співвідносних речень є сполучення вказівного займенника з комплексами типу що його в підрядній частині, як наприклад, у реченні: Біля собору цього дня знову з"явилися ті, що їм за висоту не платять /О.Гончар/. Зазначені комплекси є аналогами сполучних слів, однак реалізують властиві їм функції аналітично.

Між частинами займенниково-співвідносних речень виникає специфічне синтаксичне відношення, що не має аналогів серед зв"язків ні в складному реченні, ні в словосполученні, - двосторонній кореляційний зв"язок, важливою ознакою якого є обов"язковість. В основі кореляційного зв"язку - як двостороннього, так і одностороннього /він ми назуе речення з підрядними супровідними/, - лежить встановлення часткового збігу семантичного наповнення предикативних одиниць, які об"єднані в складному реченні. У вираженні цього різновиду підрядного зв"язку беруть участь анафоричні елементи: співвідносні та сполучні слова. Анафорична функція співвідносних слів є специфічною, вона має прогресивний напрямок, отже, замість характерного для анафори повторення, спостерігається антиципація, тобто передбачення, прогнозування. З огляду на цю властивість співвідносні слова можна протиставити сполучним словам, анафоричним елементам підрядної частини. Значення сполучних слів або повторює значення співвідносного слова, або, якщо співвідносне слово в структурі речення відсутнє, дорівнює змісту всієї головної частини. Наявність анафоричного елемента лише в підрядній частині конструкції є ознакою розчленованих речень із підрядними супровідними. Кореляційний зв"язок між частинами в їх складі є одностороннім і, крім того, необов"язковим, оскільки головна частина не передбачає наявності підрядної. Водночас обидві складові частини займенниково-співвідносних речень містять анафоричний елемент і передбачають одна одну, тому кореляційний зв"язок, що лежить у їх основі, слід визначити як двосторонній і обов"язковий.

Займенниково-співвідносні речення, як і всі складнопідрядні речення нерозчленованого типу, є структурами негнучкими, що виявляє себе в неможливості розташування їх підрядної частини в препозиції до головної без того, щоб не відокремити від неї співвідносне-

не слово: підрядна частина функціонує лише в комплексі з ним. Водночас можливою для займенниково-співвідносних речень є інтерпозиція підрядної частини, що спостерігається тоді, коли речення розпочинається комплексом "співвідносне слово+підрядна частина", наприклад: Те, що ви проти російського самодержавства, - це ще не робить вас революціонером. /Б.Антоненко-Давидович/.

Співвідносне слово головної частини та сполучник/сполучне слово підрядної можуть бути контактними, а також розташовуватися дистантно. Дистантність засобів зв"язку спостерігається в реченнях із постпозицією підрядної частини, як-от: Лист тим тільки відрізнявся від решти її листів, що в нім сестра вилаяла поетів і белетристів /М.Хвильовий/.

Незважаючи на те, що препозиція підрядної частини є нетиповою для займенниково-співвідносних речень, все ж окремі конструкції реалізують такий порядок частин. Це речення, які становлять специфічні семантичні різновиди займенниково-співвідносних конструкцій. Саме власне семантичні ознаки умотивлюють препозицію їх підрядної частини. Так, формування відношень, близьких до тих, які виникають між предикативними частинами розчленованих речень, спричиняють гнучкість займенниково-співвідносних речень типу Що добре, то довго не поживе на світі /Б.Лепкий/.

Визначальна роль у формуванні двостороннього кореляційного зв"язку належить співвідносному слову, яке, внаслідок своєї лексичної неповнозначності, намічає в головній частині синтаксичну позицію для описового позначення, що міститься в підрядній частині, і в такий спосіб наповнюється конкретним змістом. Між предикативними частинами виникає певне змістове відношення: основну складову семантики речення становить зміст головної частини, тоді як зміст підрядної є допоміжним, він використовується для конкретизації ком-

понента змісту головної частини. Ієрархія складових змісту є тим відношенням, яке твориться під впливом займенниково-співвідносного формального механізму, отже воно становить схему семантику цих речень. Таким чином, наявність у головній частині співвідносного слова як необхідного компонента поліпредикативної структури у сполученні з певним засобом зв"язку в підрядній частині є диференційною формальною ознакою займенниково-співвідносних речень, яка зумовлює не тільки особливості їх складної структури, а й характер загальної семантики, тобто визначає їх специфіку як структурно-семантичного типу.

Загальна функція вказівних займенників - співвіднесення зі змістом підрядної частини - по-різному реалізується в реченнях займенниково-співвідносного типу: способи введення змісту підрядної частини в позицію, що намічена співвідносним словом в головній частині, неоднакові. Характер зазначеної функції визначається здатністю співвідносного слова сполучатися із засобами зв"язку в підрядній частині: можливі з"єднання різних за значенням вказівних займенників /предметних, означальних, обставинно-просторових/ із тим чи іншим сполучником або сполучним словом формують різновиди займенниково-співвідносного механізму. Відповідно, серед займенниково-співвідносних конструкцій виділяються декілька підтипів: ототожнювальні, фразеологічні та вмішуючі речення. Оскільки залежно від особливостей формальної організації, властивих кожному зі згаданих підтипів, між головною та підрядною частинами складаються змістові відношення, що мають свою специфіку, ототожнювальні, фразеологічні та вмішуючі речення слід вважати структурно-семантичними різновидами речень займенниково-співвідносного типу.

В ототожнювальних реченнях типу Той, що йшов позаду, поспішав вказівний займенник прямо співвідноситься зі сполучним словом під-

рядної і є тотожним йому. Засоби зв"язку в підрядній частині цих речень - відносні займенники, що відповідають за значенням вказівним займенникам у головній частині, наприклад: Щасливий той, хто навіть сон веселий вважати може за правдиве щастя /В.Самійленко/; Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватись гірким думкам /М.Коцюбинський/; Почав свою промову не так,як запланував у тезах /Б.Антоненко-Давидович/; Де безстрашність - там герої /П.Тичина/.

Співвідносні слова разом із сполучними словами в структурі ототожнювальних речень утворюють різні за значенням сполучні скріпи: предметні, означальні /якісні й кількісні/ та обставинно-просторові. Співвідносним словам предметної й обставинно-просторової семантики властиве значення як віддаленої, так і близької вказівки, пор.: Ех, якби-то, якби-то найшли те, що там схоронили,не плакали б діти, мати не журилась /Т.Шевченко/ - Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина /М.Хвильовий/; [Вкрадено таблицю з собору!] Там, де висіла, зостався прямокутник необлинялий та дірки від гвинтів /О.Гончар/ - І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль /М.Хвильовий/. Займенники означальної семантики не містять в своєму значенні вказівки на віддаленість чи близькість.

Співвідносними словами в ототожнювальних реченнях можуть бути, крім вказівних займенників, також займенники інших розрядів, що виступають як їх аналоги. Це означальні, заперечні, неозначені займенники, які мають предметне значення або набувають його внаслідок субстантивації, як-от: Всі, хто буває на Скарбному, діляться для Нечуйвітра на майстрів і браконьєрів; В зіщулених плечах, в халібницькій позі її щось було таке, що пройняло і Ягора /з творів

О.Гончара/; ...Не терпіло воно в своєму колі нічого, що йшло б усупереч інтересам проводирів /З.Тулуб/. Їм відповідають також займенники з обставинно-просторовим значенням, такі як скрізь, десь, подекуди, ніде, наприклад: Скрізь, де є руда в надрах, буде й наука твоя /О.Гончар/.

В ролі співвідносних слів ототожнювальних речень уживаються, крім займенників, також слова, що мають у лексичному значенні елемент вказівності, наприклад, слова перший, останній, єдиний. Вони вносять у речення додаткове обмежувальне значення, наприклад: Першим, кого він побачив, був Захар Побережний... /М.Стельмах/; Єдине, що від нас іще залежить, принаймні вік прожити як належить /Л.Костенко/.

Особливість формальної структури фразеологічних речень типу Він так втомився, що ледве доплентав до хати визначається специфічністю засобів зв"язку між предикативними частинами. В ролі співвідносних слів у складі цих конструкцій уживаються вказівні займенники означальної, якісно-кількісної, семантики: так, такий, настільки, стільки та усталена займенникова словоформа до того. Властиве їм означальне значення співвідносні слова реалізують через вказівку на якість /так, такий, настільки, до того/ або на кількість /стільки/.

Співвідносні слова так, такий можуть формувати власне якісне значення – давати якісну характеристику предмета або дії, наприклад: А день такий, що тільки жить і вірити /Б.Олійник/; Треба вибрати так, щоб із дошу не попасти під ринву... /Б.Лепкий/, а також значення інтенсифікації, наприклад: Плече ув"яло під клунком, а замерзла так, що й тягоря не година перемістити; Такий його жаль взяв, що сам дивувався, звідки це та й з чого /з творів М.Яцківа/. Що ж до займенників настільки й до того, то в позиції співвідносного

слова вони формують значення інтенсифікації і тільки, наприклад: Все це купчиться, в палісадничку, розростається, цвіте, наповнює ароматом подвір"я настільки, що забиває дух розквітлих троянд... /А.Шиян/; У нас так багато великих економістів, які пишуть програми до того просто, немовби ходить на рибалку /з газети/.

Другий тип співвідносних слів у структурі фразеологічних речень - ті, що мають значення кількісної характеризації. Це вказівний займенник стільки та його аналоги - словосполучення так багато, так мало, така кількість. Вказівка на кількість, властива їх значенню, сприяє творенню головною частиною, яка їх містить, семантики характеризації, наприклад: Цього разу невільників було стільки, що старий єврей-митар тільки здивовано хитав головою /З.Тулуб/: Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан поки що не ризикую /М.Хвильовий/.

Якщо в структурі ототожнювальних речень реалізується відносний тип підрядності, то в реченнях фразеологічного типу підрядність виключно сполучникова: підрядна частина приєднується до головної за допомогою асемантичних сполучників що, щоб, а також сполучників ірреального порівняння, як-от: Він так неприємно зареготав, що лінгвіст навіть розгубився і подивився навкруги себе здивованими очима /М.Хвильовий/; А на цей гуркіт зараз же вибігла паршива орендаторка і гвалтувала так, неначе близня її різала /В.Винниченко/.

Спільна для всіх співвідносних слів функція - встановлення відношення між змістом головної та підрядної частин - реалізується в реченнях фразеологічного типу специфічно. Передовсім, значення співвідносного слова корелює зі змістом усієї підрядної частини. При цьому зміст підрядної частини може безпосередньо формувати його, як, наприклад, у реченні: Бувае так, що в лютому ве-

сною пахне сніг /М.Нагнибіда/. Однак більшість фразеологічних речень становлять структури, в яких вказівний займенник співвідноситься зі змістом підрядної частини не прямо, а опосередковано. В ролі посередника виступає певний асоціативний смисл, що виникає між головною та підрядною частинами: вони відображають ситуації, які в уявленні учасників мовної комунікації є пов"язаними певним відношенням, як, наприклад, у реченні: Дивилася так, ніби надивлялася востанне /О.Гончар/. Саме ця сторона фразеологічних речень традиційно враховується при класифікації, коли їх розглядають як речення з підрядними наслідковими, порівняльними, мети та т.ін. При цьому до уваги береться тільки один ряд відношень, в який включені головна та підрядна частини, а саме відношення асоціативні. Що ж до другого ряду відношень, які формуються займенниково-співвідносним синтаксичним механізмом, а саме ієрархічного відношення між предикативними частинами, то цей аспект залишається неврахованим.

Оскільки семантика речень фразеологічного типу складається не тільки з безпосередньо вираженого відношення, але й апелює до імпліцитного смислу, що виникає на грунті асоціативних зв"язків, їх розглядають як синтаксично зв"язані конструкції.

Характерна для фразеологічних речень відсутність прямої безпосередньої співвіднесеності між змістом конструкції в цілому і змістом окремих її частин дозволяє провести паралель між ними та фразеологічними одиницями в лексичній системі мови. Звідси і запропонований В.А.Белошапковою і прийнятий в дисертації термін - фразеологічні речення.

Вміщуючими в роботі названо речення типу Те, що він знав життя і людей, допомогло йому в письменницькій праці, тобто речення, які в традиційній, буслаєвській, класифікації розглядаються як

складнопідрядні конструкції з підрядними підметовими або з підрядними додатковими, - залежно від ролі співвідносного слова те у складі головної частини. В синтаксичних описах, що роблять крок у напрямку структурно-семантичної класифікації, вони об"єднані в одну групу у складі з"ясувальних речень, чим долається штучний розподіл цих конструкцій на типи. Водночас відзначається самобутність тих з"ясувальних речень, головна частина яких містить співвідносне слово як обов"язковий компонент поліпредикативної конструкції. Відповідно до концепції, яка реалізується в дисертації, ці речення розглядаються як різновид займенниково-співвідносних конструкцій. Наявність співвідносного слова - конструктивно необхідного компонента в їх структурі - становить рису, що відрізняє їх від речень з"ясувального типу. Вказівний займенник те в їх головній частині прямо співвідноситься зі змістом усієї підрядної частини, його значення вичерпується її змістом, тобто дорівнює йому. Специфічною ознакою вміщуючих речень є те, що співвідносне слово прямо вводить зміст підрядної частини в позицію, яку воно намічає у складі головної частини. Це підтверджує можливість трансформації підрядної частини - реченнєвої структури - в іменне словосполучення з наступним введенням його до складу головної частини, наприклад: Знання життя і людей допомогло йому в письменницькій праці.

Співвідносне слово те в структурі вміщуючих речень формує абстрактно-предметне значення, несумісне з вказівкою на власне предмети об"єктивної дійсності. Це суттєво відрізняє його від співвідносного слова те в структурі ототожнювальних речень, яке має передовсім конкретно-предметне значення, хоча за умови сполучуваності з лексемою певного типу його значення може бути абстрактно-предметним, як-от: [Ще прийдуть думи.] Розіб"ють на стократ серце, і надію, і те, що висловить не вмію.../Т.Шевченко/. Відмінність значення

вказівного займенника те в таких різних синтаксичних позиціях, як структура ототожнювальних і структура вміщуючих речень, викликала необхідність різного їх позначення в описах займенниково-співвідносних речень. Так, стосовно співвідносного слова вміщуючих речень використовується позначення $те_2$: "цифровий індекс указує на абстрактне значення, що відрізняє це слово від конкретно-предметного $те_1$"[1]. Введення в науковий ужиток згаданих цифрових індексів є доцільним, однак відмінність у значенні співвідносних слів, які вони позначають, потребує уточнення: вона полягає в тому, що $те_2$ не може, подібно до $те_1$, формувати конкретно-предметного значення, чим і пояснюється його сприняття як найбільш семантично ненаповненого, формалізованого співвідносного слова.

Співвідносне слово $те_2$ реалізує в структурі головної частини різні відмінкові та прийменниково-відмінкові форми, значення яких є досить різноманітним. Це створює широкі можливості для сполучування підрядної частини вміщуючих речень із головною в тому чи іншому змістовому відношенні. Так, наприклад, характер цього відношення може визначатися значеннями синтаксичних відмінків, у формі яких ужите $те_2$, як, наприклад, у реченні: Спільна для всіх мисливських оповідань риса - це те, що всі вони - факти, що все це - направді було, що "розкажу, так не повірите, але це факт!" /О.Вишня/. Відношення між змістом головної та підрядної частин може бути заданим значеннями семантичних відмінків, що формуються прийменниково-відмінковими формами $те_2$ відповідно до значення ужитих разом із ним вторинних прийменників, наприклад: Йому було втішно, приємно від того, що частини армії виступали перед ним з такими ж високими рідностями, як і його рідний полк /О.Гончар/, де відмін-

[1] Белошапкова В.А. Синтаксис//Современный русский язык/Под ред. В.А.Белошапковой. - М.: Высшая школа, 1989. - С.760.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

кова форма співвідносного слова те з прийменником від формує причиново-каузативне значення. Як аналоги $те_2$ в головній частині вміщуючих речень уживаються словосполучення той факт, та обставина, наприклад: Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо /Б.Антоненко-Давидович/.

Підрядна частина вміщуючих речень приєднується до головної за допомогою асемантичних сполучників що, щоб, чи та всіх відносних займенників у ролі сполучних слів, наприклад: Річ не в тому, чи беруть люди "безпосередню участь" у мистецтві, чи ні, а в тому, що є люди, глухі і сліпі до мистецтва /М.Рильський/; Залежно від того, як предмети діють на почуття людей - м"яко чи грубо, відповідно і їх назви утворюються з м"яких чи твердих звуків /С.Дорошенко/.

У другому розділі "Займенниково-співвідносні речення в семантичному аспекті" висвітлюються питання семантичної організації складного речення, аналізується роль чинників різної природи в творенні типізованого змісту, визначаються особливості займенниково-співвідносних речень як складних семантичних структур.

Увага до змісту складного речення завжди була властива синтаксичній думці, навіть більшою мірою, ніж до змісту речення простого, однак, на відміну від семантичних досліджень останніх років, у традиційному синтаксисі він ніколи не становив самостійного предмета аналізу.

Синтаксична наука 50-60 років нашого століття пройшла певний шлях у розвитку уявлень про семантику складного речення. Важливу роль у цьому процесі відіграли праці М.С.Поспєлова, якому належить теза про те, що суттєва формальна ознака складнопідрядних речень - одночленність/двочленність структури - відображає їх змістову відмінність, а саме тип логічного судження, що визначає характер се-

мантики висловлювання. Важливою є також теза М.С.Поспелова про певну самостійність змістової організації: "складнопідрядні речення, що висловлюють одні і ті ж смислові відношення між головною і підрядною частинами, можуть бути неоднорідними за своєю структурою"[I].

Згадані ідеї значною мірою визначили той напрямок у вивченні складнопідрядного речення, що ставив за мету не тільки окреслити особливості його формальної структури, а й виявити власне семантичні ознаки. Суттєвим досягненням праць цього напрямку є визначення ролі, яку відіграє характер лексико-семантичного наповнення синтаксичних позицій головної та підрядної частин у виявленні внутрішніх відношень між ними. Вони підготували якісно новий підхід до вивчення семантики складнопідрядного речення, а саме звернення до власне семантичної організації як відносно самостійного його аспекту.

Реальні передумови для семантичних досліджень поліпредикативних одиниць були створені завдяки досягненням у галузі вивчення семантики простого речення. Сформульовані тут положення стали основоположними при аналізі семантики речення складного. Це поняття про семантичну структуру як узагальнений типовий інформативний зміст речення, положення про модус і диктум у семантиці речення, визначення пропозиції як одиниці опису диктумного змісту висловлювання.

Слідним виявив себе напрям досліджень, що реалізує денотативний підхід до вивчення семантики речення, який ставить за мету визначити відношення між структурою висловлювання та структурою си-

---

I Поспелов Н.С. О различиях в структуре сложноподчиненного предложения // Исследования по синтаксису русского литературного языка. - М.: Изд-во АН СССР, I956. - С.54.

туації дійсності, яку воно відтворює, або з логічною структурою думки. Вихідним для цих досліджень є розуміння речення як номінативної одиниці, що дає назву ситуації, на відміну від слова, денотатом якого є предмет.

Вивченню семантики речення значною мірою сприяють дослідження з лексичної семантики, які визначають значення слів із урахуванням їх синтаксичної позиції в реченні. Увага в цих працях зосереджується на лексичній семантиці дієслів та слів, що вжиті в предикатній функції, тобто семантиці предикатних слів.

Провідним у дослідженні займенниково-співвідносних речень української мови, орієнтованому на окреслені досягнення семантичного синтаксису, є поняття пропозиції, з використанням якого висвітлюється питання про характер відношення між пропозитивними компонентами в складній семантичній структурі цих конструкцій та способи його репрезентації в їх поліпредикативній структурі.

Займенниково-співвідносні речення належать до складних конструкцій, призначенням яких є формування поліпропозитивного змісту, що відображає складну ситуацію дійсності. Складна семантична структура цих речень містить мінімум дві пропозиції, пов"язаних певним відношенням, характер якого в загальних його рисах визначають формальні ознаки, властиві їм як конструкціям нерозчленованого типу. Сутність цього відношення полягає в його опосередкованості зв"язком між одним із компонентів у пропозиції головної частини та пропозицією підрядної частини - в повному її об"ємі або частково. При цьому між пропозиціями головної і підрядної частин спостерігається функціональна відмінність: пов"язаним із пропозицією підрядної частини може бути лише компонент пропозитивного змісту головної, і ніколи пропозиція в цілому, тоді як бути пов"язаними зі змістом головної частини можуть як один із компо-

нентів змісту підрядної частини, так і пропозиція в цілому. Ця відмінність засвідчує різну значимість для семантики складнопідрядного речення кожної з пропозицій: одна з них, репрезентована в підрядній частині, становить допоміжний, другорядний зміст, який, будучи так чи інакше пов"язаним із компонентом пропозиції головної частини, або формує його значення / наприклад, у займенниково-співвідносних реченнях/, або збагачує /як у реченнях присубстантивно-атрибутивних, опорне слово в головній частині яких є лексемою незайменникового типу/.

Ієрархічна організація пропозитивного змісту займенниково-співвідносних речень виявляє себе в такій специфічній рисі, як формування складної номінативної одиниці – номінативного блока "співвідносне слово+підрядна частина".

Відповідно до сучасних уявлень, одиницями номінації вважаються одиниці всіх мовних рівнів, будь-якої протяжності, будь-якого генезису. Блок "співвідносне слово+підрядна частина" належить до номінативних засобів малого синтаксису, призначення яких – формувати послідовності, що в номінативному аспекті є аналогами слова, але за своєю лінійною протяжністю перебільшують його. На відміну від номінативних словосполучень, блоки у складі займенниково-співвідносних речень не мають статусу синтаксичної одиниці, вони належать до синтаксичних сполучень, що виникають у результаті зв"язку між компонентами різної природи, а саме між словом і простим реченням. Їх специфіка як одиниць номінативного ряду визначається не стільки тим, що до їх формування залучена предикативна одиниця, скільки тим, в який спосіб це здійснюється, адже використання речення/його змісту для утворення номінатів – явище, звичайне для мовлення. Так, згортанням змісту речення до його предиката утворюються номіналізації та їх аналоги – пропозитивні номінати, денотата-

ми яких є певні стани речей у позамовній дійсності. Шляхом перебудови пропозитивного змісту речення, при якому предикатний компонент семантичної структури стає допоміжним при непредикатному, утворюються одиниці з елементною номінацією, зокрема атрибутивні групи. Аналіз номінативних блоків "співвідносне слово+підрядна частина" засвідчує, що принцип їх утворення від реченнєвих структур той же, що й при утворенні номіналізацій та атрибутивних груп. Так, у реченні Те, що інфляція в січні виходить на 50-процентний бар"єр, не впало на нас з вами з неба /з газети/ за допомогою блока "те, що..." здійснюється номінація стану речей, тобто пропозитивна номінація, і він функціонує як своєрідна номіналізація. Водночас блок "те, що..." в реченні Можна було тут побачити виставку графіки Васьковцева - те, що експонувалося вже в Японії, ФРН, та на знаменитих одеських гумористах /з газети/ здійснює номінацію предметну: "те, що експонувалося" означає "експонати".

Втім, номінативні блоки "співвідносне слово+підрядна частина" мають риси, що відрізняють їх від інших номінатів, при творенні яких використовується зміст речення. Це передовсім те, що вони містять у своєму складі базові речення як предикативно оформлені синтаксичні одиниці. Речення, що входить до номінативного блока, не зазнає будь-якого впливу з боку займенниково-співвідносного механізму, зберігає свою будову та зміст, тоді як утворення номіналізацій та атрибутивних груп передбачає руйнування предикативної структури базового речення.

Механізм утворення номінативних блоків є специфічним. Базове речення вступає в синтаксичний зв"язок зі співвідносним словом як залежний від нього компонент, внаслідок чого формально вершинною складовою блока стає співвідносне слово. Функціональні компоненти номінативного блока є аналогічними складовим інших номінатів. Так,

співвідносне слово виконує роль класифікуючої складової: як анафоричне слово воно позбавлене конкретного значення і виражає категоріальне значення, властиве частині мови, до якої воно відсилає. Отже, утворення номінативного блока є аналогічним до перетворення речення в непредикативне словосполучення з граматично незалежним компонентом - словом певної частини мови. Що ж до підрядної частини, статусу якої набуває базове речення, то її призначення - формувати семантичну складову номінативного блока. Завдяки її змісту компенсується синсематичність співвідносного слова, номінативний блок отримує референтну співвіднесеність.

Окреслені особливості семантичної організації займенниково-співвідносних конструкцій по-різному виявляють себе в окремих структурно-семантичних різновидах - реченнях ототожнювальних, фразеологічних і вміщуючих, - зазнаючи впливу формальних ознак, специфічних для кожного з них.

В ототожнювальних реченнях семантичні відношення між пропозиціями, незалежно від конкретного значення сполучної скріпи - предметного, означального, обставинно-просторового, - зведені до такого абстрактного відношення, як тотожність. Конкретне значення співвідносного та сполучного слів перекривається відношенням тотожності як вершинним смислом речення. Це відношення й становить семантику структурної схеми ототожнювальних речень. Найбільшого узагальнення набуває ототожнювальний синтаксичний механізм у реченнях зі сполучною скріпою те=що. Високим ступенем абстрагованості засобів зв"язку і, відповідно, схемної семантики зумовлена така властивість цих речень, як відносна свобода у вираженні різного за типом змісту.

Семантична організація ототожнювальних речень містить дві пропозиції, що моделюють ситуації дійсності, пов"язані спільним

учасником. Завдання мовця – назвати одну із ситуацій, відображення в другого використовується як засіб позначення окремого елемента цієї ситуації, який з різних причин не може бути позначеним лексемою.

Формування змісту головної частини за допомогою пропозитивного змісту підрядної здійснюється у складі номінативного блока "співвідносне слово=сполучне слово..." При його утворенні здійснюється перехід від предикативної структури до непредикативної, при якому пропозитивний зміст базового речення згортається до одного з його компонентів, що співвідноситься з елементом відображуваної ситуації дійсності.

У творенні номінативних блоків ототожнювальних речень беруть участь вказівні та відносні займенники всіх семантичних типів: предметні, означальні, просторові, що забезпечує їх статус універсального засобу елментної номінації.

За допомогою блока "те=що..." здійснюється як власне предметна номінація /іменування учасників простої ситуації/, так і номінація пропозитивна, тобто позначення певного стану речей у позамовній дійсності, пор.: Є, наприклад, цех крамарів, який торгує тим, що ми виробляємо /З.Тулуб/ та Те, що нині відбувається на світі, має свій давній початок і причини /Р.Іваничук/.

Наголошена відмінність у характері номінації блока "те=що..." зумовлена типом пропозитивного змісту підрядної частини. Якщо зміст підрядного речення є простим і в його центрі – предикат, що задає місця для предметних актантів, то при утворенні номінативного блока він згортається до одного з актантів, внаслідок чого блок здійснює предметну номінацію. Якщо ж зміст підрядної частини є складним, тобто його семантику формує предикат того рангу, що в ролі актантів при ньому виступають не власне предметні, а про-

позитивні компоненти, номінативний блок утворюється шляхом згортання складного змісту до пропозитивного актанта, який позначений у його структурі співвідносним словом *те*. Такий номінат функціонує в мові як засіб номінації певного стану речей. Отже, характер номінації блока "те=що..." корелює з типом предиката як центра пропозитивного змісту підрядної частини.

Здійснювана блоком "те=що..." номінація елемента ситуації /простої чи складної, коли цей елемент сам є ситуацією/ є *непрямою*. Їх номінація опосередкована вказівкою на участь у певній ситуації. Брак інформації, що виникає внаслідок непрямої номінації, яка здійснюється номінативними блоками ототожнювальних речень, компенсує контекст, наприклад: *Те, що він вимріяв, мовляв, міг вимріяти лише монах і вічний в"язень: нормований розподіл одягу, їжі, продуктів праці* /О.Гончар/.

Власне семантичною ознакою ототожнювальних речень, яка безпосередньо впливає на їх зміст, формуючи той чи інший його різновид, є лексико-семантична організація. Обмеження на вживання лексики у складі предикативних частин, що накладаються досить абстрактним ототожнювальним механізмом, є мінімальними. Вони можуть вичерпуватися наявністю тотожних одне одному вказівного й відносного займенників, якщо подібність відображуваних ситуацій дійсності полягає лише в спільності одного з їх учасників. Водночас пов"язані спільним учасником ситуації можуть виявляти подібність і в інших своїх рисах, бути однотипними. Це позначається на однорідності предикатно-актантної будови пропозицій головної і підрядної частин, що їх моделюють, і, відповідно, на лексичному складі цих частин: вживанні синонімічної лексики, лексем-дублетів, контрастуючої лексики, зокрема антонімів, наприклад: *Зазнав я там усього, чого зазнати може хлопська дитина* /Б.Лепкий/; ...*Тут я не можу дати*

Батьківщині те, що могла б в інших умовах, - дві-три напористі, міцні і захоплюючі книжки /З.Тулуб/.

Стосовно обмежень на лексико-семантичне наповнення предикативних частин ототожнювальних речень необхідно наголосити на специфічності конструкцій зі сполучною скріпою "те=що", пов"язаної з особливостями їх номінативної функції - здатністю називати як предмети, тобто окремі елементи простих ситуацій дійсності, так і ситуації в цілому. Характер номінації, який визначається типом семантичного предиката в змісті підрядної частини, позначається на лексико-семантичній організації речення в цілому. Залежно від того, яким є значення те - предметним чи пропозитивним, - воно сполучається з різними за типом предикатними лексемами у складі головної частини. Оскільки ж значення те є того ж семантичного типу, що й значення сполучного слова що, то предикатна лексема, яка сполучається з ним, належить до того ж семантичного типу, що й предикатна лексема в підрядній частині. Таким чином, тотожність співвідносного та сполучного слів зумовлює дзеркальність головної та підрядної частини стосовно семантичного типу предикатних лексем у їх складі. Так, у реченнях із номінативним блоком на позначення стану речей головна і підрядна частина містять предикати і лексеми, що сполучаються з іменними компонентами пропозитивної семантики. Це модусні, логічні та фазисні лексеми. Їх уживання спостерігається в реченнях: Згадалось багато з того, що "снилось, говорилось" /М.Рильський/; Сьогодні його зовсім присмутило те, що почув він від свого товариша на Скарбному: нібито над цим козацьким собором піднято сокиру браконьєра /О.Гончар/; Почалося все з того, про що навіть не варто б говорити /з газети/. Згідно з тим же принципом дзеркальності організовані ототожнювальні речення з номінативним блоком на позначення предметів - окремих елементів

простих ситуацій дійсності. У головній та підрядній частині цих речень уживаються предикатні лексеми різних лексико-семантичних груп, коло яких обмежене лексемами, здатними сполучатися з іменами предметної семантики. Це, наприклад, предикати характеризації, фізичної дії, буття /існування/ предмета, положення та переміщення у просторі. Закономірним для них є вживання у складі речень: Пість поклав перед нами те, що тримав у руках /з газети/; Але те, що Ви прислали, здається мені недбалим щодо форми, написаним поквапливо /М.Рильський/. Стосовно ототожнювальних речень з іншими сполучними скріпами, то синтаксичний механізм обмежує їх лексико-семантичну організацію меншою мірою, предикативні частини в їх складі відображають будь-які пов"язані спільним елементом ситуації дійсності, формуючи різний за типом зміст.

Семантична сутність речень фразеологічного типу передбачена їх формальними особливостями як різновиду займенниково-співвідносних конструкцій. Пропозиції головної та підрядної частин у їх семантичній структурі є включеними водночас у два ряди відношень. Перший з них є заданим їх синтаксичним механізмом - сполучною скріпою "співвідносне слово якісно-кількісного значення... підрядний сполучник" і становить ієрархію двох ситуативних пропозицій, одна з яких залучається для формування компонента іншої. Другий тип - відношення зумовленості між змістом головної і підрядної частин: вони моделюють такі ситуації дійсності, що в свідомості носіїв мови пов"язані причиново-наслідковим відношенням щонайзагальнішого типу. Конкретизація змісту головної частини як причини потребує певного витлумачення значення співвідносного слова, яке логічно виводиться із змісту підрядної як наслідку. Таким чином, характер схемної семантики фразеологічних речень визначають такі їх конструктивні ознаки, як специфічні засоби корелятивного

зв"язку, а також формування предикативними частинами змісту певного типу, що сприяє несуперечливому витлумаченню значення співвідносного слова.

У складі фразеологічних речень формується номінативний блок "співвідносне слово+підрядна частина", який позначає компонент пропозитивного змісту головної частини, репрезентований співвідносним словом якісно-кількісного значення так, такий, настільки, стільки, до того, наприклад: Чи його вдача була така, що він, наскільки міг, намагався сам жити спокійно і не робити шкоди іншим /Б.Антоненко-Давидович/.

Номінація за допомогою блока у складі фразеологічних речень є елементною. Він формує якісно-кількісний компонент семантики головної частини - класифікуючої складової номінативної одиниці. Зміст підрядної частини, семантичної складової номіната, мотивує певне витлумачення співвідносного слова, однак не прямо, а через встановлення несуперечливого логічного відношення зі змістом головної частини. Непрямим характером номінації за допомогою блока у складі фразеологічних речень зумовлена наявність у контексті відповідних прямих номінатів, як наприклад: Балакали ми так, що якби я й пам"ятав і записав, то самому було б соромно читати: нудною, нецікавою здалась би ця розмова /М.Рильський/. Зрозуміло, що така номінація є непропозитивною: позначати стан речей можуть, крім речень, номінативні одиниці з предметним значенням.

Займенниково-співвідносний механізм певною мірою регламентує лексико-семантичну організацію фразеологічних речень: предикативні частини у їх складі формують зміст, що дозволяє учасникам комунікації встановити логічний зв"язок між відображуваними ними ситуаціями дійсності. Водночас рівень лексико-семантичної організації виявляє певну самостійність, відповідно до його особливостей виді-

ляються семантичні різновиди цих конструкцій. Їх утворення зумовлене передовсім здатністю співвідносних слів якісно-кількісної семантики формувати різні за типом значення. Першим із них є значення якісно-кількісної ознаки предмета або дії, тобто власне якісне значення, друге є значення інтенсифікації, що відображає високу інтенсивність дії або вияву ознаки. Співвідносні слова так, такий, стільки можуть формувати як власне якісне значення, так і значення інтенсифікації, тоді як корелянти настільки, до того набувають лише значення інтенсифікації. Аналіз речень зі співвідносними словами так, такий, стільки засвідчив, що формування одного зі згаданих значень - власне якісного чи інтенсифікації - визначається їх сполучуваністю з предикатними лексемами певного семантичного типу у складі головної частини. Так, значення інтенсифікації є властивим співвідносним словам, які сполучаються з предикатними лексемами на позначення ознак, що становлять певні параметри предметів, дій, інших ознак, як, наприклад, у реченнях: Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, нібито зараз стояв літній ранок; Десь угорі кричали гуси, і так далеко, ніби вони були вже за невідомими морями; Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо /М.Хвильовий/. Значення інтенсифікації властиве також співвідносним словам, що сполучаються з предикатними лексемами на позначення дій, процесів, ознак, які хоча й не підлягають вимірюванню, все ж є сумісними з уявленням про ступінь інтенсивності, як, наприклад, у реченні: Раз побив її так, що дві неділі не здіймалася з постелі /О.Кобилянська/; Любка зацінено дивилася вгору, і такий у неї був жах, така туга на лиці, що Івашко аж губу собі прикусив і швидко знову повернув голову до сірого /В.Винниченко/. Що ж до співвідносного слова стільки, то

значення інтенсифікації воно набуває тоді, коли кількісно-іменна група, до складу якої воно входить, сполучається з предикатною лексемою, що містить у своєму значенні вказівку на високий ступінь інтенсивності, як, наприклад, у реченнях: В світлиці Абруля набилось стільки народу, що стало дихати трудно /М.Коцюбинський/.

При сполученні з лексемами інших семантичних типів, а саме такими, значення яких не сумісне з уявленням про інтенсивність, співвідносні слова в головній частині фразеологічних рефень формують власне якісне значення, наприклад: У кареті сидіння розкладалося так, що можна було полежати собі /Б.Лепкий/; Сучасна кон"юнктура така, що ніхто не може сказати, що буде завтра /І.Борщак/. Втім, значення співвідносного слова не завжди відповідає типу сполучуваної з ним предикатної лексеми. Головна частина може містити слова на позначення дій та ознак, що є сумісними з уявленням про інтенсивність та водночас характеризуються якісно. За відсутності інших поширювачів, крім співвідносних слів, їх значення формується лише завдяки співвіднесеності зі змістом підрядної частини, пор.: Сів так, що стілець під ним затріщав та Сів так, що міг бачити кожного. Значення співвідносного слова в структурі кожного із двох окреслених семантичних різновидів, своєрідно пов"язане зі змістом підрядної. Оскільки власне якісне значення за своєю природою є таким, що може бути витлумаченим по-різному і втіленим у різних, навіть антонімічних, лексемах, роль змісту підрядної частини у його конкретизації є досить суттєвою. На противагу цьому значення інтенсифікації, властиве співвідносним словам іншого семантичного різновиду, може бути вираженим за допомогою досить обмеженого кола однотипних за значенням лексем на зразок "дуже", "вельми", "конче", "винятково", "надзвичайно". Призначення змісту підрядної частини - визначати ступінь інтенсивності дії або вияву

ознаки, що коливається від "дуже" до "надзвичайно". Тому в реченнях типу Він так втомився, що ледве доплентав до хати, зміст підрядної частини не може варіюватися, формуючи протилежні значення співвідносного слова, як, наприклад, у реченнях зі співвідносним словом у власне якісному значенні, пор.: Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь степ /О.Десняк/ та У княжни був такий настрій, що все і всі довкола видавалися їй геть поганими, відчуженими /Б.Чайковський/: "він так втомився" може означати "він дуже втомився" і тільки. Висловлювання з протилежним значенням утворюються лише шляхом заперечення значення інтенсифікації, яке співвідносне слово формує у його складі, пор.: Він не так вже втомився, щоб ледве плентати. Менш виражена залежність значення інтенсифікації від конкретного змісту підрядної частини виявляє себе в тому, що головна частина формує зміст, близький за типом до того, що властивий простим реченням з експресивно-підсилювальними частками типу: Так тоскно було бачити толоку без батьків, таке сумне все стало довкола - згарища і спустошення і німі опудала, проколоті багнетами, і сиве, захмарене небо осіннє /О.Гончар/. Зіставлення з простими реченнями цього типу засвідчує, що співвідносне слово зі значенням інтенсифікації набуває додаткового прагматичного значення вказівки на емоційно-оцінне ставлення мовця до того, про що повідомляється. Приростання цього значення позначається на вимовленні співвідносного слова: воно є акцентно виділеним. Характерним для фразеологічних речень з акцентно виділеним співвідносним словом є відображення в підрядній частині типових ситуацій дійсності, що сприймаються як еталони нестандартності, екстраординарності. Наприклад: Я тебе кохаю, як і колись кохала, - дуже, так, що аж зітхати важко /М.Хвильовий/; Він мовчить, але дивиться Сиволапові просто в вічі, так презирливо, так зневажливо, що Сиволапа

аж пересмикує від люті /Б.Антоненко-Давидович/. Підрядна частина може також відображати виняткові ситуації, наприклад: [Знаю той квас!] Такий міцний, що й око одному пробкою вибив! /О.Гончар/. Семантику незвичайності, винятковості увиразнюють модальні частки й, аж, навіть у складі підрядної частини. Той же семантичний ефект виникає також завдяки тому, що підрядна частина повідомляє про свідомо нереальні, вигадані стани речей, що позначається на ірреальному модальному її оформленні та вживанні сполучника ірреального порівняння, як-от: За хвилину він так хропе, якби по стриху їхав із набором віз /Б.Лепкий/. Підрядна частина фразеологічних речень з акцентно виділеним співвідносним словом нерідко містить усталені вирази на позначення ситуацій, що усвідомлюються як еталони винятковості, адже властива їм експресивність якнайкраще відповідає морально-оцінному характеру значення співвідносного слова, наприклад: Так обрид із своїм зубом, що хоч тікай у Москву /М.Хвильовий/; Бувало так поб"ють, що місця живого нема /М.Рильський/; Та він же їх так примучив, що сил не було терпіти! /Л.Костенко/. Зміст підрядної частини у складі речень цього типу відіграє роль допоміжного чинника у формуванні модально-оцінної семантики: він служить додатковим аргументом на користь семантичного статусу співвідносного слова. Це підтверджує факт існування в мові недоговорених, обірваних висловлювань, підрядна частина яких є фактично відсутньою, як, наприклад: [Погано вийшло!] Так погано, що просто н-ну... - зітхнув хтось /З.Тулуб/.

Результати аналізу фразеологічних речень дають підстави для висновку про те, що традиційне виділення таких типів складнопідрядного речення, як конструкції з підрядними способу дії та конструкції з підрядними міри і ступеня, спирається на власне семантичну ознаку - значення співвідносного слова, яке твориться завдя-

ки його сполучуваності з предикатною лексемою певного семантичного типу та відповідно до змісту підрядної частини. При цьому ігнорується однотипність їх синтаксичної організації, передовсім характеру підрядного зв"язку та його засобів, а також заданої нею загальної семантики. Орієнтація на власне семантичні ознаки при виділенні типів складнопідрядного речення спричиняє певну непослідовність класифікаційних описів.

Тип семантики вміщуючих речень визначає займенниково-співвідносний синтаксичний механізм, суттєвою ознакою якого є наявність у головній частині співвідносного слова $те_2$, значення якого прямо співвідноситься зі змістом підрядної. Особливість схемної семантики цих речень є те, що одна з пропозицій органічно входить до складу другої як пропозитивний актант при її семантичному предикаті. Складну семантичну структуру речень цього типу формує предикат того рангу, що задає місця для пропозитивних актантів: зміст підрядної частини вводиться в позначену співвідносним словом позицію актанта при ньому. Наприклад, у реченнях типу Таке дозвільне життя призвело до того, що Делов сам став подумувати про потребу якось активізуватись /Б.Антоненко-Давидович/ логічний предикат /у прикладі це слово "призвело"/ задає два місця для пропозитивних актантів, один з яких – номінативний блок "те+підрядна частина", що ж до другого, то він репрезентується в головній частині вміщуючого речення в різний спосіб, здебільшого за допомогою номіналізацій /словосполучення "таке дозвільне життя" в наведеному прикладі/.

Специфічність семантики вміщуючих речень виявляє себе в своєрідній номінативній функції блока "те+підрядна частина". Класифікуючою складовою цієї номінативної одиниці є компонент, позначений співвідносним словом те, чим зумовлене її сприйняття як ек-

вівалента імені. Перетворення реченнєвого змісту підрядної частини в зміст номінативного блока є подібним до механізму утворення номіналізацій, що спричинило використання на його позначення терміна неповна номіналізація[I]. Водночас спосіб згортання реченнєвого змісту при утворенні неповних номіналізацій має свої особливості. Неповна номіналізація не тільки зберігає предикатно-актантну структуру базового речення, а також містить відношення між суб"єктом і предикатом логічного судження, з яким це речення співвідноситься, - відношення, що в формальній логіці позначається терміном "зв"язка". Через логічну зв"язку, яка становить вершину пропозитивного змісту номінативного блока, його зміст так співвідноситься з дійсністю, що може відповідати їй, якщо є істинним, або не відповідати, якщо він не є таким. Отже, номінативний блок "те, що..." формує судження про ситуацію дійсності, набуваючи значення факту. Фактуальність значення номінативного блока виходить назовні в уміщуючих конструкціях, де лексема "факт" уживається як аналог співвідносного слова те, як-от: Факт, що в українській літературі з"явилося нове покоління, беззаперечний і втішний /з газети/. Особливість значення номінативного блока як неповної номіналізації позначається на лексико-семантичній організації вміщуючих речень. Сфера лексем, які можуть сполучатися з неповними номіналізаціями, є семантично обмеженою. Це епістемологічна лексика: логічні, в тому числі й каузативно-психічні, когнітивні та оцінні лексеми, наприклад: Нечітка програма редакції щодо укладення словника стала причиною того, що в ньому трапляються слова вузькодіалектного характеру /М.Павлюк/; Правдою було тільки те, що Івашкові, як нас

I Арутюнова Н.Д. Сокровенная связка /к проблеме предикативного отношения/ //Изв. АН СССР. - 1980. -Т.39, сер. лит. и яз., № 4. - С.347-358.

із хлощями в степу чередy, привидівся на могилі сліпчий змій полоз /М.Пригара/; Те, що ви їй оцту дали, то добре /Б.Лепкий/. Водночас неможливою для неповних номіналізацій є сполучуваність із граматикалізованими лексемами на зразок "відбуватися", "здійснюватися", а також із лексемами на позначення сприйняття дійсності за допомогою органів чуттів, тобто фізичного її сприйняття: значення "факт" є орієнтованим на світ думок та інформації, де значущою є істинність, а не реальність/ірреальність; крім того, факти не сприймаються безпосередньо органами чуттів, вони усвідомлюються, осмислюються і оцінюються.

Специфічність значення номінативних блоків уміщуючих речень позначається на характері їх номінативної функції, що відрізняє їх від аналогічних номінатів у складі інших різновидів займенниково-співвідносних речень. Особливість цієї функції полягає передовсім у тому, що, називаючи певний факт, номінативний блок розкриває сутність ситуації, віддзеркаленням якої він є, здійснювана ним номінація є прямою.

Функціонуванням у складі конструкцій уміщуючого типу номінативних блоків – неповних номіналізацій – зумовлені особливості лексико-семантичної організації цих речень. Характерним для них є те, що підрядна частина не зазнає обмежень у формуванні змісту і, відповідно, у лексико-семантичному оформленні, адже будь-який пропозитивний зміст може функціонувати як актант при предикаті відповідного семантичного типу. Що ж до головної частини, то вона обов"язково містить предикатні лексеми того рангу, що здатні сполучатися зі співвідносним словом те, яке в позиції граматично вершинного компонента номінативного блока – неповної номіналізації – формує абстрактно-предметне значення факту. Це згадувана епістемологічна лексика, до якої, зокрема, належать логічні лексеми, вживан-

ня яких у головній частині вміщуючих речень позначається на їх організації. Річ у тім, що конструкції з логічними предикатними лексемами формують семантичні відношення, що є органічними для розчленованих речень із підрядними умови, причини, мети та под. Можливість репрезентації відношень цього типу в межах нерозчленованої конструкції, де семантичний сполучник відсутній, засвідчує існування інших мовних механізмів формування такої семантики. Аналіз уміщуючих речень із логічними предикатами в головній частині засвідчує, що до цих механізмів належать такі способи репрезентації пропозитивного змісту, як утворення повних і неповних номіналізацій, а також використання в ролі засобів логічного зв"язку прийменників та граматикалізованих дієслів[1]. Порівняно із семантичним сполучником, що поєднує предикативні одиниці - частини складнопідрядного речення, прийменник обов"язково передбачає згортання реченнєвої структури в субстантивний компонент, який у поєднанні з цим прийменником утворює прийменниково-відмінкову форму. У структурі вміщуючих речень таким компонентом є номінативний блок "те+підрядна частина", який репрезентує один із двох пропозитивних актантів при логічному предикаті, позначеному прийменником. Що ж до другого, то він репрезентується реченнєвою структурою головної частини цих речень, наприклад: Чи то від піоні, чи від того, що поряд їхав сіроокий знайда, згадалось давнє /М.Пригара/. Характерно, що зміст номінативного блока може пов"язуватись зі змістом головної частини не тільки завдяки його вживанню в певній прийменниково-відмінковій формі, а також його оформленню як конструкції зі співвідносним словом те в орудному відмінку, тобто ва-

I Про прийменники та граматикалізовані дієслова як зв"язкові засоби різних рангів див.: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Руваніївський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук. думка, 1983. - С.89.

мантичному відмінку з властивим йому причиново-каузативним значенням, наприклад: Зачиплянка полюбилася Вірунці ще й тим, що тут люди, як і в степах, рано встають, схід сонця не просипають /О.Гончар/. Функція зв"язкових дієслів як засобу репрезентації логічних предикатів із двобічною семантичною валентністю є найбільш виразною, чому сприяє їх синтаксична функція присудка, граматично пов"язаного з номіналізаціями /повними і неповними/ в позиціях підмета і додатка, наприклад: Погляд на українську літературу як на визвольну й демократичну веде до того, що поле досвіду в Єфремова звужується /М.Зеров/; Те, що вона була з "духовних", прищепило їй повагу до людей духовного стану /М.Коцюбинський/.

До епістемологічної лексики належать також когнітивні предикатні лексеми. На відміну від речень із модусно-диктумним відношенням між змістом головної та підрядної частин, когнітивне значення лексеми, вжитої в структурі вміщуючих речень, накладається на логічне відношення: логічний компонент семантики відображає об"єктивно існуючий логічний зв"язок між явищами дійсності, тоді як когнітивний - діяльність суб"єкта, спрямовану на його виявлення. Обидва семантичні компоненти є складовими значення предикатних лексем, уживтих у реченнях типу Історичну місію Української держави ми бачимо в тому, що вона перетворюється з пограничної козацької території, яка розділяла народи, на міжнародний вузол комунікацій, котрий єднає народи /з журналу/, пор.: "Історична місія Української держави полягає в тому, що...".

Головна частина вміщуючих речень містить також оцінні лексеми. Семантика цих речень становить суб"єктно-предикатну структуру : семантичним суб"єктом є значення факту, що його формує номінативний блок, тоді як семантичним предикатом - оцінне значення, наприклад: Ну, а найдошкульніше було те, що обгравала усіх, наче овець стригла

/В.Винниченко/; Тому є дуже знаменним факт, що цісар турецький вирішив ділитися своєю владою над морями із флотом Війська Запорізького /з газети/. Симетрична репрезентація змісту цих речень у синтаксичній структурі /семантичний суб"єкт і предикат репрезентовані словами в позиції підмета і присудка/ сприяє членуванню змісту речення на складові, що співвіднесені з компонентами логічного судження, - факт і його оцінку. Це суттєво відрізняє вміщуючі речення від з"ясувальних конструкцій, підрядна частина яких значення факту не формує, а між її змістом і змістом головної частини виникають додаткові відношення модусу і диктуму.

Крім епістемологічної лексики, в головній частині вміщуючих речень уживаються також слова фазисної семантики типу починати/ся/ й кінчати/ся/, хоча значення факту є несумісним з уявленням про фазу. Фазисна характеристика стосується не значення номінативного блока, а змісту, оформленому в головній частині як повна номіналізація або позначеному лексемою зі значенням події, що триває в часі, на зразок "збори", "засідання", "канікули", "свято", наприклад: Усі гадали, що сходку розпочнуть з того, що приймуть до цеху Карла Шнейдера /З.Тулуб/; П"єса кінчається тим, що солдат вичитує мораль чоловікові й жінці /М.Зеров/. Що ж до змісту номінативного блока, то він відображає один з етапів - початковий або кінцевий - у послідовності подій, позначеній однією зі згаданих лексем.

Залежно від значення предикатної лексеми, вжитої в головній частині, вміщуючі речення функціонують як окремі семантичні різновиди.

У третьому розділі "Займенниково-співвідносні речення асиметричної організації" розглядається питання асиметрії складного речення як лінгвістичного знака, розкривається сутність цього поняття у стосунку до займенниково-співвідносних речень, визначається

роль формальних і власне семантичних ознак у творенні змісту, асиметричного поліпредикативній формі.

Відносна самостійність формального та семантичного рівнів займенниково-співвідносних речень виявляє себе в факті функціонування речень, лексико-семантична організація яких не підтримує схемну семантику, що зумовлює їх асиметричність. Хоча асиметричні конструкції й знаходяться на периферії системи займенниково-співвідносних речень, вони становлять яскраві синтаксичні конструкції, опис яких збагачує уявлення про структуру та зміст складнопідрядних речень.

Поняття асиметрії мовного знака, запроваджене С.Карцевським[1], застосовується не тільки в дослідженні лексики, а також для вивчення явищ інших мовних рівнів, зокрема синтаксичного. Використання поняття асиметрії при аналізі речення сприяли зміни в інтерпретації граматичної природи цієї одиниці, які характеризують сучасну синтаксичну науку. Згідно з номінативною /денотативною/ концепцією семантики речення, воно вважається знаком, що позначає "емоційно-розумовий зміст і відображувану ним подію в об"єктивній дійсності"[2]. Усвідомлення того, що речення, предикативна одиниця, та слово і словосполучення, одиниці непредикативні, можуть бути кореферентними і, відповідно, близькими за змістом, сприяло формуванню погляду на зміст речення як на відносно самостійний його аспект. Можна вважати доведеним також той факт, що формальне протиставлення простих речень, структур монопредикативних, та складних речень,

---

1 Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. - Ч.2. - М.: Просвещение, 1965. - С.85-90.

2 Ломтев Т.П. Структура означаемого предложения /термины-предикаты/ // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. - Ч.2. - М., 1971. - С.317.

структур поліпредикативних, не означає їх абсолютної протиставленості в плані змістової елементарності/складності: прості речення іноді містять достатньо складний, поліпропозитивний, зміст, складні ж речення в окремих випадках використовуються для вираження елементарного, монопропозитивного, змісту.

Асиметрія форми і змісту складного речення - явище, відоме дослідникам синтаксичної семантики. Щодо ступеня вивченості цього питання, то на сучасному етапі триває процес призбирування фактів та їх осмислення, необхідний для подальших теоретичних узагальнень. Належить передовсім визначити саме поняття симетрії/асиметрії стосовно складного речення.

На відміну від речення простого, призначенням складного речення є відображення відношення між простими ситуаціями дійності. Характер цього відношення визначає його семантичну сутність. Водночас поняття форми складного речення є пов"язаним з уявленням про комплекс формальних та формально-семантичних ознак, що сприяють творенню певного відношення між предикативними частинами. При цьому власне семантичні ознаки, яким належить визначальна роль у творенні семантики висловлювання, можуть або відповідати тому змістовому відношенню, що є заданим синтаксичним механізмом, або суперечити йому, трансформуючи це відношення. Симетрично організованими, таким чином, слід вважати складні речення, зміст яких відповідає їх складній синтаксичній формі, тоді як асиметричною є така організація складного речення, за якої їх конкретний зміст відходить від зразка, заданого формальним механізмом.

Спостереження над достатньо широким колом явищ у сфері складного речення дають підстави стверджувати, що формування асиметричних відношень між формальним і семантичним рівнями властиве насамперед конструкціям з асемантичними засобами зв"язку, зокрема склад-

нопідрядним реченням займенниково-співвідносного типу, адже "чим абстрагованішим /бідніш им/ є зміст знака, тим ширшою є сфера його вживання мовцем"[1].

Вияви асиметрії формального й семантичного рівнів простежуються в кожному з різновидів займенниково-співвідносних речень. Належність до одного структурно-семантичного типу зумовлює аналогічність процесів творення змісту, асиметричного формі.

В асиметричних ототожнювальних реченнях формальна будова не знаходить прямої відповідності в семантичній організації, що виявляє себе у зміні обсягу семантики порівняно із симетричними конструкціями в напрямку його зменшення або збільшення. Йдеться про формування монопропозитивного змісту, що дорівнює одній пропозиції, або ускладненої семантики, яка твориться за рахунок нашарування додаткового змісту.

Монопропозитивними є ототожнювальні речення типу Тоді вия нилось, що той, хто говорить з нею, начальник її Михайлика /М.Хвильовий/. Інформативний зміст цих речень може бути вираженим і в структурі простого речення, пор.: "Говорить з нею начальник її Михайлика". Обсяг змісту цих складних речень дорівнює тій інформації, що її формує одна з предикативних одиниць, друга ж лише забезпечує цей зміст необхідними для його репрезентації номінатами. Аналіз речень монопропозитивної семантики ставить за мету виявити, що саме в організації поліпредикативних конструкцій створює передумови для формування змісту, що, як правило, виражається в структурі речення простого. Одна з предикативних частин цих рецень побудована за схемою, обов"язковим компонентом якої є зв"язка/дієслова "бути" та

I Курилович Е. Лингвистика и теория знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. - Ч.2. -М.: Просвещение, 1965. - С.431.

"називатися"/, а також дієслово "бути" в екзистенціальному значенні. Характер змісту цієї предикативної частини суттєво відрізняється від змісту іншої: він становить повідомлення про а/ буття предмета; б/ зарахування реалій об"єктивної дійсності до певного класу або їх ідентифікацію; в/ іменування цієї реалії. З точки зору творення семантики речення, всі ці повідомлення відображають етапи, що передують побудові будь-якого висловлювання, тобто формують його пресупозицію. Зрозуміло, що репрезентація надлишкового, пресупозиційного змісту в одній із предикативних частин займенниково-співвідносних речень не ускладнює змісту висловлювання: він дорівнює змісту тільки тієї частини, що містить певну інформацію. Так, легко редукується екзистенціальний зміст, що експлікується в підрядній частині речень типу [Історія починається тоді, коли з"являються письмові пам"ятки:] все, що було до того - доісторичні часи /з газети/, пор.: "Все до того - доісторичні часи". Інший семантичний ефект має експлікація твердження про буття предметів в головній частині ототожнювальних речень, як-от: Є ж такі, що можуть одбрити нахабу дотепно, так весело, з гідністю /О.Гончар/. Специфічна організація речення зумовлює формування уявлення про предмет характеризації як такий, що належить до неозначеної частини свого класу, пор.: "Дехто ж може одбрити нахабу дотепно, так весело, з гідністю".

Репрезентація в головній частині ототожнювальних речень твердження про буття предмета може спричинити також формування іншої семантики, коли предмет характеризації набуває значення тотальності, як, наприклад, у реченні: Німа нікого, хто міг би зрівнятися зі мною /З.Тулуб/, пор.: "Ніхто не може зрівнятися зі мною". Такі речення демонструють мовну гру: заперечення існування предмета з певною ознакою є водночас ствердженням наявності у всіх існуючих предметів протилежної ознаки.

Елементарність ототожнювальних речень може бути наслідком того, що одна з предикативних частин у їх складі, саме та, що містить як обов"язковий компонент дієслово-зв"язку "бути", репрезентує етап таксономії /віднесення предмета до певного класу/ або ідентифікації, наприклад: Я той, хто рвав мости серед страшних заграв у дні страшної мести /П.Воронько/, пор.: "Я рвав мости серед страшних заграв у дні страшної мести"; Я ж з тих, кого тільки помани куди-небудь у режимний цех на солідніщу зарплату та на спецхарчування /О.Гончар/, пор.: "Мене ж тільки помани куди-небудь у режимний цех на солідніщу зарплату та на спецхарчування". Організація ототожнювального речення, за якої одна з предикативних частин репрезентує етап таксономії /ідентифікації/, породжує семантичний ефект виділення предмета або класу предметів, до якого предмет віднесено, оскільки дозволяє винести номінат на їх позначення в комунікативний фокус висловлювання. Головна частина, що містить зв"язку, може надавати позицію призв"язкового компонента співвідносному слову все, яке відрізняється від те самою тотальності. Втім, значення все, ужитого в такій синтаксичній позиції, сприяє формуванню семантики обмеженості, як, наприклад, у реченні: [Пишу коротко свою думку про Ваші поезії Миколі Львовичу Нагнібіді з просьбою підтримати Вас.] Це все, що я тим часом можу зробити /М.Рильський/, пор.: "Тільки це я й можу тим часом зробити".

До формування монопропозитивних ототожнювальних речень може спричинитися репрезентація в їх підрядній частині змісту, який повідомляє про номінацію предмета, наприклад: Він під впливом гоголівського "Тараса Бульби" та Шевченкового "Кобзаря" став тим, що звалося "свідомим українцем" /Б.Антоненко-Давидович/. Специфічність повідомлення про номінацію предмета полягає в тому, що він є пов"язаним із номінативною діяльністю мовця. Як було вище, речення експлі-

кує лише результати цієї діяльності – обрані мовцем назви, сама ж діяльність лишається, так би мовити, "за кадром". Супроводжуючи назву відповідною позначкою, мовець тим самим експлікує свої авторські пошуки, завдяки чому отримує можливість попередити слухача про неординарність назви, зокрема, послатися на те, що він користується мовним засобом із словоужитку, прийнятого в певному соціумі, як, наприклад: Довженко любив сміливі мазки, широкий лет, яскраві тони, те, що ми називаємо гіперболізацією і чим нас так чарують великі художники /М.Рильський/; ...Маємо те, що прийнято називати широкою людиною /М.Хвильовий/.

Асиметричність ототожнювальних речень може виявляти себе також у формуванні змісту, що є складнішим, ніж це властиво симетричним конструкціям. Це речення, в яких поряд із двома ситуативними пропозиціями формується також імпліцитний зміст логічної природи, що встановлює певне відношення між змістом предикативних частин, додаткове до ієрархічного. Так, відношенням зумовленості пов"язані пропозиції головної та підрядної частин у реченні: Хто хоче жити в наші дні, той обов"язково мусить починати з абетки /М.Хвильовий/. Семантична відмінність цих речень від симетричних конструкцій позначається на такій суттєвій формальній ознаці, як негнучкість структури: для них є можливою препозиція підрядної частини, як-от: Хто посадить, того і внуки згадають /О.Гончар/.

Асиметрія фразеологічних речень виникає завдяки нетиповому лексичному наповненню головної частини, як, наприклад, у реченні: Було й так, що карета глибоко поринала в ями та вибої... /Б.Лепкий/; пор.: "Часом карета глибоко поринала в ями та вибої". Використання в головній частині таких речень граматикалізованих дієслів на зразок "траплятися", "статися", "бути", що порівнюють

про реалізацію певної ситуації, але не можуть бути залученими до її номінації, зневиразнює зміст цієї частини, внаслідок чого речення в цілому висловлює простий зміст. Монопропозитивність є ознакою також фразеологічних речень типу Я не такий, щоб зрадити людину /Г.Тютюнник/, семантична особливість яких полягає в тому, що підрядна частина повідомляє про вчинки людини, які можуть висвітлювати її якості як особистості. Головна частина цих речень має особливу синтаксичну будову: вона містить зв"язку. В позиції підмета вживається назва суб"єкта, позицію ж призв"язкового компонента - іменної частини складеного присудка - займає співвідносне слово такий, яке набуває певного значення завдяки логічному зв"язку між змістом головної і підрядної частин. При цьому зміст підрядної становить підставу для оцінки суб"єкта: оскільки "зрадити людину" є поганим вчинком, то суб"єкт, для якого такий вчинок є неможливим, оцінюється позитивно. Від симетричних конструкцій ці речення відрізняє те, що зміст їх головної частини вичерпується репрезентацією суб"єкта, процедура ж його характеризації здійснюється підрядною частиною, пор.: "Я не зраджу людину". Елементарний зміст формується також тоді, коли в позиції підмета таких речень уживаються лексеми темпоральної семантики, наприклад: Тільки ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку /П.Куліш/, пор.: "Неможна зараз гуляти напідпитку".

Асиметрія форми і змісту властива також уміщуючим реченням. Передумовою для формування змісту, асиметричного формі, є така їх ознака, як здатність співвідносного слова *те*$_2$ сполучатися з грамматикалізованими дієсловами - засобами вираження логічного зв"язку - на зразок "полягати", "становити", що забезпечує можливість досить вільного варіювання лексики в позиції суб"єктного поширювача при них. За умови використання в цій позиції слів типу "сіль", "суть",

"головне", "слушне" та под. головна частина формує метатекстову характеристику, що супроводжує зміст підрядної частини, а речення в цілому формує простий зміст, наприклад: Сіль справи в тому, що, за Полторацьким, нам "укрлікнеп" ці дореволюційні методи і "культивує" /М.Хвильовий/. Елементарність семантики фразеологічного речення може бути наслідком того, що головна частина виражає модальне значення можливості, вимушеності, волевиявву та под., яке не ускладнює пропозитивного змісту висловлювання. Співвідносне слово те в головній частині цих речень входить як залежна словоформа до словосполучень типу "піти на щось", "вистачити на щось" та под., які формують модальний зміст "вирішити щось зробити", "зуміти щось зробити", наприклад: Доведеться піти на те, щоб закрити очі й заткнути вуха /Н.Рибак/.

Ще один тип асиметрії вміщуючих речень пов"язаний із уживанням фазисної лексики в їх головній частині. Вміщуючі речення з фазисними лексемами належать до тих мовних засобів, що дозволяють упорядковувати інформацію, експлікувати задуми мовця стосовно композиції тексту. Монопропозитивність речень типу Він почав із того, що зустрівся він із своєю дружиною в обложеним місті, коли воно з тоскою дивилось на північ /М.Хвильовий/ зумовлена тим, що їх головна частина формує метатекстове значення, яке не ускладнює пропозитивного змісту висловлювання. Простим є зміст також тих уміщуючих речень, фазисна лексема у складі яких набуває додаткового значення першопричини, розв"язки або кульмінації подій, наприклад: Пішло з того, що Олекса Гринькові переорав межу; Скінчилося тим, що дістав сіллю в бік /з творів Б.Лепкого/; ... І дійшло до того, що я вночі, підкравшися, Максимову хату /Бо його Максимом звали, Вдовиного зятя/ Запалив /Т.Шевченко/.

У висновках узагальнюються результати дослідження займенніко-

во-співвідносних речень сучасної української мови.

Аналіз формальної організації займенниково-співвідносних речень, головним інструментом якого було поняття структурної схеми складного речення, засвідчив, що наявність у головній частині співвідносного слова – конструктивно необхідного компонента структури – визначає сутність цих конструкцій як структурно-семантичного типу складнопідрядного речення. Специфіка займенниково-співвідносного синтаксичного механізму полягає в тому, що він формує підрядний зв"язок, який не має аналогів ні в складному реченні, ні в словосполученні.

Специфіку кожного з різновидів займенниково-співвідносного механізму визначає тип сполучної скріпи та, відповідно, спосіб співвіднесення вказівного займенника в головній частині зі змістом підрядної. Відповідно до відмінностей формальної організації та особливостей семантики, що корелюють із ними, вирізняються структурно-семантичні різновиди займенниково-співвідносних конструкцій: ототожнювальні, фразеологічні та вміщувальні речення.

Схемну семантику займенниково-співвідносних речень становить відношення ієрархії між двома складовими семантики: зміст підрядної частини використовується для формування значення компонента змісту головної, позначеного в її структурі співвідносним словом.

Повноцінне значення співвідносне слово отримує у складі номінативного блока, який становить виразний номінативний засіб малого синтаксису. Номінація за допомогою блока "співвідносне слово-підрядна частина" завжди є елементною: він називає елемент ситуації дійсності /простої або складної/, яку відображено в головній частині. Залежно від особливостей структурно-семантичної організації різновидів займенниково-співвідносних конструкцій, номінація може бути пропозитивною або непропозитивною, прямою або не-

прямою.

Відношення ієрархізації по-різному реалізується в структурі кожного з різновидів займенниково-співвідносних речень. Це відношення, що спирається на тотожність одного з компонентів змісту головної та підрядної частин /ототожнювальні речення/, асоціативне відношення між змістом цих частин, що ускладнює семантику ієрархізації /речення фразеологічного типу/, нарешті, воно має вигляд відношення між предикатом змісту головної частини та його пропозитивним актантом - змістом підрядної частини /вміщуючі речення/.

Особливості синтаксичного механізму позначаються на лексико-семантичній організації цих конструкцій. Ними зумовлені такі її риси, як дзеркальність лексико-семантичного наповнення синтаксичних позицій головної та підрядної частин ототожнювальних речень зі сполучною скріпою "те=що", формування в підрядній частині речень фразеологічного типу змісту, асоціативно пов"язаного зі змістом головної, вживання в головній частині вміщуючих речень предикатних лексем, що формують абстрактно-предметне значення співвідносного слова те.

Власне семантичні ознаки займенниково-співвідносних речень, передовсім лексико-семантична організація предикативних частин, підтримують схемну семантику, що твориться відповідно до специфіки займенниково-співвідносного синтаксичного механізму, конкретизуючи зміст речення. На відміну від складнопідрядних речень із семантичними сполучниками, де характер відношень між предикативними частинами є жорстко регламентованим, займенниково-співвідносні конструкції надають предикативним частинам певної свободи в їх лексико-семантичному оформленні, що спричиняється до утворення окремих семантичних різновидів всередені структурно-семантичного типу. Водночас можливим для цих речень є вживання нетипової лексики,

що веде до модифікації семантики, утворення висловлювань, зміст яких є асиметричним форме.

Важливим у теоретичному плані є спостереження над механізмом формування в межах однієї і тієї ж складної структури різного за типом змісту. Як показало дослідження займенниково-співвідносних речень, тип їх семантики визначають як формальні, так і власне семантичні ознаки. Крім особливостей займенниково-співвідносного механізму, значимим для семантики висловлювання є також такі формальні ознаки, як синтаксична структура предикативних частин, їх модально-часове оформлення, гнучкість/негнучкість конструкції. Власне семантичним чинником виявляє себе характер лексико-семантичної організації предикативних частин та речення в цілому: вживання лексем певного типу відповідно до закономірностей семантичної сполучуваності слів у реченні, формування предикативною частиною змісту певного типу, ствердувальний/заперечний тип судження, що з ним співвідноситься зміст підрядної частини.

Результати структурно-семантичного аналізу займенниково-співвідносних речень дають підстави виділити їх серед інших конструкцій у системі складнопідрядного речення української мови: всередені нерозчленованих конструкцій вони протистоять іншим реченням, що містять у головній частині власне опорні слова, адже займенникова природа співвідносного слова є чинником формування специфічного підрядного зв"язку, водночас разом з іншими нерозчленованими конструкціями займенниково-співвідносні речення протистоять конструкціям розчленованого типу, чинниками специфічної синтаксичної будови яких є наявність у їх структурі семантичного сполучника.

Дослідження займенниково-співвідносних конструкцій, що спирається на поняття структурно-семантичного типу, демонструє можливий спосіб аналізу складнопідрядного речення. Побудова несуперечливої

класифікації цієї одиниці передбачає осмислення його результатів у контексті синтаксичних поглядів і орієнтацій, що склалися в українистиці.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Семантична організація займенниково-співвідносних речень у сучасній українській мові. Препринт. - К.: НМК ВО, 1993. - 86 с.

2. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові. Депон. у ОНП НМЗЦ "Верас-эко" и ИЗ АН Беларуси, реестр. №317 від 22.09.1993. - 291 с.

3. Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови. - К.: НМК ВО, 1993. - 60 с.

4. Займенниково-співвідносні речення української мови як структурно-семантичний тип //Доповіді і повідомлення Другого міжнародного конгресу україністів: У 3 ч.-Львів, 1993. - Мовознавство. - С.192-196.

5. Про поняття мовної форми щодо синтаксичних одиниць поліпредикативної будови //Методологія наукового пізнання, серія філософії та методології, вип.1. - Тернопіль. - С.173-178.

6. Займенниково-співвідносні конструкції в синтаксисі оповідань Б.Лепкого //Богдан Лепкий - видатний український письменник: Зб. статей і матеріалів урочистої академії, присвяченої 120-річчю від дня народження письменника.- Тернопіль,1993.-С.166-174.

7. Формування семантики займенниково-співвідносних речень: формальні та власне семантичні чинники //Матеріали міжнар.наук. конф. "Семантика мови і тексту": В 3 ч.- Івано-Франківськ,1993. - Ч.1. - С.181-183.

8. Про особливості організації змісту займенниково-співвідносних /ототожнювальних/ речень /рос.мовою/. Депон. в ИНИОН АН СССР, реестр. № 1060 від 10.05.91. - 22 с.

9. Зміст складної номінативної одиниці та семантичний тип її предиката /рос.мовою/ //Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тез. докл. респ. конф.: В 2 ч. - Гродно,1982. - Ч.I. - С.45-47.

I0. Предикативність і пропозитивність у займенниково-співвідносних ототожнювальних реченнях /рос.мовою/ //Вестник Московского университета, серия 9; филология. - 1983. - № I. - С.65-70.

II. Про семантику займенниково-співвідносних ототожнювальних речень /рос.мовою/ //Синтаксис предложения. - Калинин, 1983. - С.I2-2I.

I2. Про один випадок асиметрії форми та змісту в складному реченні /рос.мовою/ //Актуальные проблемы семантических исследований. - Харьков, 1984. Депон. в ИНИОН АН СССР, реестр. № I6876 від 25.05.1984. - I2 с.

I3. Про розмежування займенниково-співвідносних ототожнювальних і з"яснювальних складнопідрядних речень /рос.мовою/ //Сложное предложение в конструктивно-семантическом аспекте. - Калинин,1984. - С.35-44.

I4. Вираження номінативних утруднень мовця /в простому та складному реченні/ /рос.мовою/ //Синтаксические связи, строение формантов и семантические отношения в сложном предложении. - Калинин, 1985. - С.II9-I28.

I5. Семантична інтерпретація займенниково-співвідносних висловлювань із фазисними предикатами в головній частині як елементів тексту /рос.мовою/ //Сложное предложение в тексте. - Калинин, 1988. - С.I6-23.

I6. Семантика співвідносного слова та структурно-семантичний тип складного речення //Лінгвістичні дослідження. - Харків. 1988. - С.94-98.

17. Семантична інтерпретація висловлювання як елемента тексту /рос.мовою/ //Структурно-семантические особенности текста и его единиц. - Харьков, 1988. Депон. в ИНИОН АН СССР, реєстр. № 36093 від 14.11.1988.

18. Функціонування висловлювань із фазисними предикатами в художньому тексті /рос.мовою/ //Структурно-семантический и стилистический анализ художественного текста: Сб.научн.трудов. - Харьков, 1989. - С.112-113.

19. Семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами в реченнях займенниково-співвідносного типу /рос.мовою/ //Синтаксические отношения в сложном предложении. - Калинин, 1989. - С.39-46.

20. Займенниково-співвідносні речення вміщуючого типу як конструкції з предикатними актантами /рос.мовою/ //Лингвистическая семантика и прагматика: Материалы У научн.конф. по проблемам семантических исследований. - Москва-Харьков, 1991. - С.113-115.

21. Семантика співвідносного слова в займенниково-співвідносних реченнях фразеологічного типу //Методологія культурного процесу: проблеми мовознавства, літературознавства, фольклористики та міфології. - Тернопіль, 1991. - С.43-46.

22. Асиметрія форми та змісту в стосунку до модальності висловлювання //Тези доповідей звітної наук. конф. викладачів та студентів філологічного факультету. - Тернопіль, 1992. - С.9-12.

С. Ломишин

Здано в набор 20.ХП.93. Підписано до друку 2І.ХП.93
Формат 60х84/І6. Зам. № 2955. Тираж 50
ОП ТВПК "Збруч"
м.Тернопіль, вул.Живова.ІІ

32904

Ав 28.621